

СОЦІАЛІЗАЦІЯ ДЕЗАДАПТОВАНИХ ПІДЛІТКІВ У СУЧАСНОМУ ОСВІТНЬОМУ ВИМІРІ

У результаті проведеного дослідження розглянуто зміст поняття „соціальна реабілітація дезадаптованих старших підлітків», виділено основні етапи процесу соціальної реабілітації дезадаптованих старших підлітків, охарактеризовано умови здійснення комплексу педагогічних, психологічних, соціальних заходів, що сприяють успішній соціальній реабілітації та соціалізації дезадаптованих старших підлітків у Центрах професійної підготовки та соціальної реабілітації дезадаптованих підлітків при професійних ліцеях.

Ключові слова: соціальна реабілітація, соціалізація, дезадаптація, дезадаптовані старші підлітки, Центри професійної та соціальної реабілітації дезадаптованих підлітків при професійних ліцеях.

Сучасні підлітки — це найближче майбутнє держави, у них є багато можливостей, щоб стати успішними. Проте, якщо підліток з малозабезпеченої, неповної, асоціальної або ж педагогічно неспроможної сім'ї, в якій неможливо задовольнити елементарні вікові потреби дитини, коли до сімейних негараздів, як правило, додаються шкільні, виникає глибоке відчуження від сім'ї та школи — дезадаптація. Зважаючи на труднощі підліткового віку, ми можемо стверджувати, що саме ця категорія дезадаптованих підлітків поповнює ряди злочинців, наркоманів, неповнолітніх алкоголіків. За даними Держкомстату України: на обліку в підрозділах кримінальної міліції у справах дітей в 2012 році перебувало 7222 підлітків, з них 4648 підлітків схильні до бродяжництва, жебрацтва, вчинення правопорушень, 848 підлітків оголошено в розшук як зниклих безвісно; 7298 неповнолітніх перебували в притулках; 3126 підлітків скоїли злочин у віці 14-15 років, усього за скоєння злочинів засуджено 9010 неповнолітніх. Більшість зазначених дітей із неповних сімей (63,4%), діти-сироти та діти, позбавлені батьківського піклування (10,2%). Саме ці підлітки перебувають на обліку в школі, ІСН, з ними працюють соціальні служби для сім'ї, дітей та молоді, проте їхня діяльність розрізнена, здебільшого формальна, не об'єднана в єдину систему. Тому в сучасних умовах гостро постає проблема пошуку нових форм і методів роботи з дезадаптованими старшими підлітками у навчально-виховних закладах, де вони мають змогу відновити втрачені соціальні зв'язки із сім'єю, школою, здобути допрофесійну підготовку, яка б дала можливість в найближчому майбутньому вирішити проблеми професійного самовизначення та працевлаштування й інтегруватися в суспільство. Саме такими закладами, на нашу думку, є Центри професійної підготовки та соціальної реабілітації проблемної молоді при професійних ліцеях, де дезадаптовані старші підлітки мають змогу пройти курс соціальної реабілітації.

Проблеми дезадаптації дітей і молоді досить актуальні, їх вивченню присвячені праці Ф. Березіна, Л. Дзюбо, Н. Максимової, Л. Міщика, І. Сабазнадзе та інших; зокрема прояви дезадаптації в різному віці вивчали Л. Закутська, О. Новікова, О. Фурман; прояви шкільної дезадаптації — Б. Ананьєв, О. Бовгь, О. Каган, Ю. Шевченко та інші; на вивчення психологічних детермінантів шкільної дезадаптації підлітків спрямоване дисертаційне дослідження Г. Федоришина.

Розробленню і впровадженню моделей соціально-педагогічної роботи з учнівською молоддю та її окремим аспектам присвячені дослідження О. Безпалько, Г. Лактіонової, С. Толстоухової, С. Харченко та інші.

Проблеми реабілітаційної діяльності з підлітками вивчали Б. Алмазов, Л. Акатов, Л. Баранська, С. Белічева, М. Вайзман, В. Вульф, А. Гордєєва, В. Доній, І. Зверєва, Т. Калиновська, А. Капська, Л. Коваль, Т. Лях, О. Молчан, В. Мороз, А. Наточій, В. Нечипоренко, І. Пінчук, Р. Овчарова, С. Толстоухова, С. Хлебик, А. Ходорчук, М. Чайковський та інші. Теоретико-методичні основи реабілітаційної роботи з соціально дезадаптованими підлітками в умовах індустріального регіону розглянув С. Коношенко.

Проте, незважаючи на значну увагу науковців до процесу соціального становлення особистості, вирішення проблеми соціальної реабілітації дезадаптованих старших підлітків потребує подальшої розробки.

Метою представленого наукового пошуку є дослідження основних етапів процесу соціальної реабілітації дезадаптованих старших підлітків, визначення комплексу педагогічних, психологічних, соціальних заходів, які сприяють успішній соціальній реабілітації та соціалізації дезадаптованих старших підлітків у Центрах професійної підготовки та соціальної реабілітації дезадаптованих підлітків при професійних ліцєях.

Дезадаптація — це термін, сутність якого проявляється у невідповідності соціопсихологічного і психофізіологічного статусу людини вимогам ситуації життєдіяльності, що не дозволяє їй адаптуватися до умов середовища свого існування [1, с. 118]. Основними ознаками дезадаптації старших підлітків є: неспроможність виконувати запропонований обсяг і досягти бажаної навчальної, соціально-психологічної, поведінкової та іншої діяльності, без здійснення якої вони не можуть відповідати соціальній позиції школяра; для них характерні вчинки, що не відповідають встановленим у суспільстві нормам і проявляються у злочинних, карних діях; несформованість умінь та навичок набуття соціально позитивного досвіду поведінки, діяльності та його використання у повсякденному житті [2, с. 31-32]. Підсумовуючи зазначене, дезадаптовані старші підлітки — це діти віком від 13 до 15 років, які внаслідок дії різноманітних складних соціаль-

них обставин життя й індивідуального розвитку не можуть адаптуватися до умов середовища життєдіяльності (навчального закладу, сім'ї, групи ровесників), у результаті чого неспроможні виконувати свої соціальної ролі, що проявляється в порушенні взаємодії із середовищем, в несформованості комунікативної культури, у високому рівні тривожності, неадекватній самооцінці, порушенні Я-концепції, у хронічній неуспішності, в опорі педагогічному впливу, негативно-му ставленні до навчання, відчуженні від сім'ї та школи, у порушенні емоційно-мотиваційної спрямованості, асоціальних виявах тощо.

Особливої гостроти й актуальності проблема дезадаптованих підлітків набуває в умовах мегаполісу. Тому що саме для великого міста характерні: велика щільність населення, яка дає можливість «загубитися», бути непомітним, що значно посилює самотність, відчуженість підлітка; у місті вони мають значну кількість вільного, не заповненого ані фізичною працею, ані змістовним відпочинком часу, який ніким не контролюється; порівняно з невеликими містечками, а особливо сільською місцевістю, для жителів мегаполісів характерна значна розірваність, відчуженість стосунків між людьми, які проживають поряд, що призводить до послаблення соціального контролю за поведінкою підлітків; значний негативний вплив має диференціація населення не лише на культурному, духовному, а й матеріальному рівні; яскраво виражена різка соціальна нерівність. Велике місто продукує велику різноманітність потреб і різко диференціює ступінь можливостей їх задоволення; проживання в ньому збільшує психологічне навантаження на старшого підлітка, породжує конфліктність, втому [2, с. 55]. Саме вищевказані особливості мегаполісу ускладнюють процес соціалізації підлітків, поглиблюють дезадаптацію, а тому вирішення цієї проблеми найбільш актуальне для великих міст.

Процес дезадаптації зворотний, а вирішення проблеми дезадаптованих старших підлітків можливо через застосування комплексу педагогічних, соціальних, психологічних і медичних заходів, що спрямовані на відновлення порушених соціальних зв'язків і відносин старших підлітків зі шкільним та сімейним середовищем, приведення їх індивідуальної та колективної поведінки у відповідність із загально визначеними суспільними правилами і нормами, формування особистісних якостей підлітка, які сприятимуть виробленню активної життєвої позиції та інтеграції в суспільство, що, на нашу думку, і є сутністю соціальної реабілітації.

На пострадянському просторі до практичного вирішення проблеми шляхом реабілітації зверталися Р. Овчарова та Б. Алмазов, вони одними із перших в 90-ті роки започаткували створення в Росії реабілітаційних центрів (у 1992 році створено Російську асоціацію центрів педагогічної реабілітації), діяльність яких будувалась на принципах гуманізму, любові до дитини, психологічного комфорту.

З метою фізичного, психологічного, соціального відновлення дітей, які скоїли злочин, в Україні у 1993 році були відкриті 11 шкіл та три професійних училища соціальної реабілітації, які стали спеціальними навчально-виховними закладами для неповнолітніх, які потребують особливих умов виховання. Діяльність загальноосвітніх шкіл та професійних училищ соціальної реабілітації вирішувала питання реабілітації підлітків, які стали на злочинний шлях. Значну допомогу в вирішенні особистісних психологічних та соціальних проблем соціально дезадаптованих дітей різного віку надавали центри соціально-психологічної реабілітації дітей — це заклади соціального захисту для тривалого (стаціонарного) або денного перебування дітей віком від 3 до 18 років.

В умовах мегаполісу вперше започаткував експериментальну реабілітаційну діяльність з групами дезадаптованих старших підлітків директор ПТУ №9 В. Чагін, який в професійно-технічному училищі створив групи для дезадаптованих підлітків, які закінчили вісім класів і з різних причин залишили школу та перебували на межі злочинності. Пріоритетним напрямом роботи педагогічних колективів центрів, як зазначає В. Чагін, було здійснення соціально-педагогічної реабілітації підлітків, засвоєння ними колективних норм і цінностей, утворення на їх основі зразків поведінки і соціальних навичок та надання допрофесійної підготовки [3, с. 18]. Позитивний досвід діяльності дав змогу в рамках виконання Закону України «Про соціальну роботу з дітьми та молоддю» від 21.06.2001 р., завдань програми «Українська родина» в рамках проекту «Майбутнє для всіх і для тебе також» створити центри професійної підготовки та соціальної реабілітації для дезадаптованих підлітків в інших професійних ліцеях. Сьогодні такі центри працюють при Київському професійному ліцеї «Авіант», Київському професійному ліцеї будівництва і комунального господарства, ДПТНЗ «Київське вище професійне училище технологій та дизайну виробів із шкіри та інших. У своїй діяльності вони керуються Законами України «Про освіту», «Про професійно-технічну освіту», Положенням про професійно-технічний навчальний заклад, Тимчасовим положенням про Центр професійної підготовки та соціальної реабілітації проблемної молоді та іншими нормативними документами.

Центри надають допрофесійну підготовку дезадаптованим старшим підліткам, сприяють створенню соціальних умов для нормалізації життєдіяльності, гармонійного та всебічного розвитку, профілактики негативних явищ, задоволення культурних та духовних потреб старших підлітків.

У центрі проходять реабілітацію дезадаптовані старші підлітки, які через особистісні та соціальні причини не змогли закінчити навчання в умовах загальноосвітньої школи і за рекомендацією педа-

гогічної ради школи та зі згоди батьків направлені після закінчення восьмого класу до реабілітаційного центру з метою отримання базової середньої освіти та проходження курсу соціальної реабілітації.

Навчальні плани та програми передбачають, що вихованці Центрів отримують допрофесійну підготовку до певної спеціальності та загальноосвітню освіту в обов'язі, передбаченому програмою базової середньої школи. З підлітками працюють соціальні педагоги, психологи, вчителі-предметники, класні керівники, майстри виробничого навчання.

Здійснення реабілітаційного процесу в умовах професійних ліцеїв передбачає ряд етапів. Першим, від якого безпосередньо залежить успіх реабілітаційної діяльності, є діагностичний етап. Саме на цьому етапі відбувається вивчення та аналіз проблем особистості та соціального розвитку підлітка, його індивідуальних особливостей, інтересів і потреб, причин соціальних відхилень. На підставі вивчення документів, наданих школою, бесід з підлітками та їхніми батьками, анкет, складається реабілітаційна картка підлітка, де зазначається склад сім'ї, характер стосунків з дорослими: батьками та вчителями, особистісні риси підлітка: темперамент, рівень тривожності, самооцінка, сформованість комунікативних умінь, агресивність, ціннісні орієнтації підлітка, особливості емоційно-вольової та мотиваційної сфери. Бесіди відбуваються в естетично оформленому приміщенні, проводяться в доброзичливому тоні, який сприяє встановленню довірливих відносин, що є необхідною умовою здійснення реабілітаційного процесу. Оскільки дезадаптовані підлітки здебільшого не бажають говорити про своє минуле, то відповіді на певні запитання в анкетах надаються добровільно.

У результаті проведеного дослідження виявлено, що 60% підлітків проживають в неповних сім'ях, 3% підлітків є соціальними сиротами, 9% проживають в сім'ях з вітчимою, 17% підлітків проживають з батьками, які вживають алкогольні напої та ведуть асоціальний спосіб життя. Основними причинами конфліктів у школі підлітки вважають: небажання навчатись, тому що нецікаво, грубість, нетактовність педагогів, приниження гідності підлітків, непорозуміння однокласників. 37% підлітків мають завищений рівень самооцінки, 32% занижений, практично всім підліткам притаманна деформація ціннісних орієнтацій. З метою найбільш ефективного використання реабілітаційного впливу підлітки розподіляються на групи за рівнем навчальних досягнень, конфліктності, агресивності тощо.

На основі проведеного аналізу розробляється та планується програма соціальної реабілітації підлітків, що становить зміст другого етапу реабілітаційного процесу. Важливою умовою здійснення успішної соціальної реабілітації підлітків є створення реабілітаційного середовища і прийняття його підлітками, яке забезпечує їм відчуття

комфорту та захищеності, де основними принципами діяльності є добровільність, співпраця з педагогами, відсутність будь-якого примусу. Не секрет, що сучасні підлітки ставляться до професійно-технічної освіти як до такої, що позбавлена перспективи, яка не може забезпечити стабільного успішного майбутнього. Тому, щоб перебування в реабілітаційному центрі було вмотивованим для підлітка, сприяло формуванню життєвих цілей, проводиться ряд екскурсій на підприємства (завод «Авіан» та інші), відбувається ознайомлення з кращими зразками приватних підприємств, де можлива майбутня трудова діяльність підлітків, організуються зустрічі з успішними випускниками професійно-технічних закладів.

Третій етап реабілітаційного процесу передбачає безпосереднє здійснення комплексу педагогічних, соціальних, психологічних заходів, які передбачають відновлення навичок спілкування; необхідного рівня освіти, тобто оволодіння базовим компонентом змісту освіти; створення умов для професійного навчання підлітків з різним рівнем освіти та самореалізації у професійній діяльності. Необхідною умовою соціальної реабілітації дезадаптованих підлітків є поєднання навчальної і виховної діяльності. Рівень навчальних досягнень дезадаптованих підлітків надзвичайно низький, не перевищує трьох-чотирьох балів, а тому ліквідації прогалин в знаннях сприяє помірний темп навчання, його позитивна емоційна насиченість, індивідуальний підхід до кожної дитини з опорою на її позитивні якості, створення на уроці ситуації успіху, проведення додаткових занять у позаурочний час, застосування методів розвитку розумових здібностей підлітків. Матеріал на уроці подається невеликими частинами, детально пояснюється, повторюється, оцінювання здійснюється авансом, щоб підкріпити віру підлітка в свої можливості. Виконання певних завдань передбачається лише у групі, що сприяє розвитку навичок взаємодії, взаєморозуміння, діяльності в колективі. У результаті рівень навчальних досягнень на кінець навчального року підвищився: у підлітків з високим рівнем дезадаптації на 9%, середнім – на 15%, незначним – на 21%.

Загалом, система соціальної реабілітації будується на основі діяльнісного підходу, який передбачає залучення підлітків до різних видів діяльності, які відповідають віковим особливостям і дають змогу виявити творчі здібності та повною мірою реалізувати їх, отримати схвалення з боку ровесників та значущих дорослих, що відіграє важливу роль у процесі соціалізації підлітка. У Центрах організовано роботу спортивних секцій, гуртків художньої самодіяльності, студії театрального мистецтва, діяльність яких спрямована на досягнення позитивного результату шляхом спільної діяльності підлітків та дорослих на принципах добровільності, взаємоповаги, довіри та обґрунтованої вимогливості. Результатом такої діяльності

стало проведення спортивних змагань, творчих конкурсів, концертів для батьків, педагогів та ровесників.

Психологічна допомога дезадаптованим підліткам надається як на індивідуальному, так і на груповому рівнях. Індивідуальний рівень передбачає проведення психологом індивідуальних консультацій та бесід, які сприяють вирішенню та запобіганню конфліктних ситуацій з батьками, педагогами, ровесниками. На груповому рівні передбачено проведення психологічних тренінгів та ігор. Сприяють відновленню та формуванню навичок спілкування такі тренінги, як: «Спілкування без слів», «Поговоримо малюнками», «Спілкування і вміння слухати»; взаємодії «Ми команда», «Учимося взаєморозуміння», «Наші емоції та почуття»; формуванню навичок подолання стресових та конфліктних ситуацій: «Конфлікти і причини їх виникнення», «Шляхи вирішення конфліктів», «Побороти стрес» тощо.

Аналізуючи матеріальні умови, в яких проживають дезадаптовані підлітки, ми можемо констатувати, що більшість із них потребує значної соціальної підтримки, яка на державному рівні реалізується наданням щомісячної стипендії, безоплатного одноразового харчування в умовах професійного ліцею, та на рівні благодійництва наданням матеріальної допомоги для забезпечення одягом та харчуванням в домашніх умовах. Важливою умовою ефективної соціальної реабілітації є цілеспрямована робота з батьками як на індивідуальному рівні, так і шляхом проведення лекторіїв для батьків, що передбачають ознайомлення із віковими особливостями підлітків, проявами дезадаптації та засобами її профілактики. Проте значна кількість батьків учнів Центрів соціальної реабілітації вживають алкоголь, курять, є наркозалежними, ведуть асоціальний спосіб життя. Тому проведення лекторіїв для них є досить малоефективним способом і саме до роботи з ними залучаються соціальні служби, оскільки зловживання батьками алкоголем, наркотиками можна розглядати як порушення прав дитини на нормальні умови життя, як ухилення від виховання дітей, що передбачає адміністративну відповідальність та позбавлення батьківських прав.

На четвертому етапі реабілітаційної роботи здійснюється аналіз та порівняння результатів означеного корекційно-виховного процесу й розробка рекомендацій щодо подальшого навчання та працевлаштування підлітків.

Позитивно на роботу з дезадаптованими підлітками вплинуло вивчення міжнародного досвіду колег з Інтернаціональної спілки Німеччини, які мають певний досвід у вирішенні зазначеної проблеми шляхом організації Центрів професійної освіти при Інтернаціональному союзі із м. Магдебурга. Це недержавна організація, що займається наданням соціальної допомоги, підтримки молоді й освітньою діяльністю. У рамках цього міжнародного проекту організовано і про-

ведено обмін групами учнів. Під час такого обміну вихованці проходили навчально-ознайомлювальну практику, на якій спільно виконували складне виробниче завдання і долали мовний бар'єр.

На підставі тривалого вивчення проблеми організації навчально-виховного процесу спеціалізованих навчальних закладів для означеної категорії вихованців ми можемо стверджувати, що дезадаптованим підліткам потрібно допомогти якомога швидше адаптуватися до соціуму, шляхом зняття психологічних і соціальних проблем, через залучення до професійної підготовки та здобуття професії. Саме такий шлях допоможе дитині здобути матеріальну незалежність, самоствердитись і самореалізуватись в соціумі. Виконати цю функцію мають змогу Центри професійної підготовки та соціальної реабілітації проблемної молоді при професійних ліцеях, звичайно, за умов тісної співпраці з іншими соціальними інститутами виховання. Формування професійних основ життя допоможе підлітку стати стійкішим у складних соціально-економічних умовах.

Отже, слід акцентувати увагу на тому, що основними напрямками наших подальших досліджень є узагальнення й аналіз результатів соціальної реабілітації в умовах професійних ліцеїв; розроблення методичних рекомендацій педагогам щодо удосконалення педагогічних умов соціальної реабілітації дезадаптованих старших підлітків в навчальних закладах професійної спрямованості.

Література

1. Соціальна педагогіка : словник-довідник / [ред. Т.Ф. Алексєєнко]. – Вінниця : Планер, 2009. – 542 с.
2. Федоришин Г.М. Психологічні детермінанти шкільної дезадаптації підлітків : дис. ... канд. псих. наук: 19.00.07 / Г.М. Федоришин. – Р., 2002. – 234 с.
3. Чагін В. Від декларації до дії / В. Чагін // Профтехосвіта. – 2009. – № 1. – С. 18-19.

В результате проведенного исследования рассмотрено содержание понятия «социальная реабилитация дезадаптированных старших подростков», выделены основные этапы процесса социальной реабилитации дезадаптированных старших подростков, охарактеризованы условия осуществления комплекса педагогических, психологических, социальных мероприятий, способствующих успешной социальной реабилитации и социализации дезадаптированных старших подростков в Центрах профессиональной подготовки и социальной реабилитации дезадаптированных подростков при профессиональных лицеях.

Ключевые слова: *социальная реабилитация, социализация, дезадаптация, дезадаптированные старшие подростки, Центры профессиональной подготовки и социальной реабилитации дезадаптированных подростков при профессиональных лицеях.*

N. V. Glushko

Socialization of Maladjusted Teenagers in Modern Educational Environment

The Institute of Problems on Education of the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine (9 Berlynskoho Str., Kyiv, Ukraine)

On the basis of research the meaning of «social rehabilitation of maladjusted older teens» has been examined.

Attention is paid to the historical aspects of rehabilitation facilities for different age groups of children, the need to establish rehabilitation centers in a megapolis is emphasized, the crisis negative trends of adolescents' lives in the megapolis are described that complicate socialization process.

The basic steps of the process of social rehabilitation of maladjusted older adolescents are revealed, as well as the conditions of complex educational, psychological, and social events that promote successful social rehabilitation and socialization of maladjusted older adolescents in training centers under professional colleges. The necessity of involving rehabilitation of parents is substantiated; the main areas of work with them are identified. Information on the usage of positive international experience in the implementation of social rehabilitation measures for maladjusted teens is presented.

Keywords: *social rehabilitation; socialization; maladjustment; maladjusted older teenagers; vocational training centers and social rehabilitation of maladjusted adolescents at vocational schools.*

References

1. Aleksieienko, T. (Ed.). (2009). *Sotsialna pedahohika: slovnyk-dovidnyk* [Social Pedagogy: Dictionary and Manual]. Vinnystia: Planer.
2. Fedoryshyn, H.M. (2002). *Psyholohichni determinanty shkilnoi dezadaptatsii pidlitkiv* [Psychological Determinants of School Disadaptation of Adolescents] (Doctoral dissertation, Rivno).
3. Chahin, V. (2009). *Vid deklaratsii do dii* [From Declaration to Action]. *Proftekhosvita*, 1, 24-28.